

Ivana Zagorac*

Kritičko mišljenje i bioetika

SAŽETAK

Kritičko mišljenje predstavlja jedan od danas najviše razmatranih koncepata. Važnost kritičkoga mišljenja ističe se u svim segmentima sustava znanosti, te se u njega polažu velike nade. S druge strane, a to zapažanje predstavlja i polazište ovoga rada, svaki sustav koji zaziva kritičko mišljenje mora biti spreman na znatne strukturne promjene, ako želi takvome tipu mišljenja dati produktivnu, a ne puku ukrasnu ulogu. Stoga će ukratko biti izložen razvojni put koncepta kritičkoga mišljenja, od njegova oslonca u formi poznatog kao Sokratov dijalog, sve do suvremenih određenja. Nastojat će se ukazati na kompatibilnost kritičkoga mišljenja i bioetike, gdje će se argumentirati u prilog primjerenosti, pa i nužnosti kritičkoga mišljenja unutar bioetike kao sustava.

Pri stvaranju nekog sustava, nastojanja se u prvome redu usmjeravaju razradi koncepta, definiranju predmetnog područja i usavršavanju metodologije. Sve akcije unutar samog sustava određene su tim temeljnim postavkama kojima su utvrđeni okviri i osnovna struktura. Za mišljenje, kao individualan proces ukotvljen unutar širih okvira sustava, uglavnom se pretpostavlja da će se pukim prihvaćanjem sadržaja, uočavanjem strukture i razumijevanjem metodologije, ostvariti skladno sa sustavom samim.

Odnosno, da iskoristim Kuhnovu terminologiju, mišljenje pojedinca priklonit će se bez većih otpora prevladavajućoj paradigmi, bez propitivanja njenih fundamentalnih postavki, jednostavno zato jer je tako odgojeno, u sustav stavljeno i s njime maksimalno harmonizirano.

* Adresa za korespondenciju: Ivana Zagorac, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju, Ivana Lučića 3, HR - 10 000 Zagreb, e-mail: izagorac@ffzg.hr

No, što se događa kada se kao temelj sustava, ne samo deklarativno nego i izvedbeno, želi postaviti upravo individualno mišljenje? Popularnost i sveprisutnost poziva na kritičko mišljenje sugerira da se upravo takvom tipu mišljenja ambiciozno stavlja u zadatak rekonstruiranje čitavog sustava mišljenja. Pozivanje na očuvanje i razvoj kritičkoga mišljenja već je zauzelo poziciju svojevrsne mantrе u znanostima o odgoju, gdje se ono smatra ciljem, ali i u drugim znanostima, gdje ga se smatra učinkovitim metodom. Bez obzira na dodijeljenu mu zadaću, kritičkom mišljenju pripisuje se snaga oruđa za uvođenje promjena u sustav mišljenja općenito. Naš strogo racionalno utemeljen, ultimativnom napretku usmjeren i posljedično hiperspecijaliziran sustav znanja, faktografskog odraza mišljenja, urušava se pod težinom vlastite ambicioznosti i visoke profesionalizacije misli.

Hermetičnost znanstvenog sustava dovela je do, u povijesti nezabilježenog, napretka u dosezanju novih spoznaja, praćenog udaljavanjem od potreba svakodnevnog života. Rast u kvantiteti uz istovremeni pad u kvaliteti zamagljuje se umjetnim produciranjem novih potreba kao opravdanja za dinamiku sustava, kako uostalom i dobro naslućuje karakterizacija modernog društva kao 'potrošačkog'. Problemi s kojima se suočava sustav unutar kojega trebamo misliti odavno su detektirani i nose specifična obilježja suvremenosti. Danas se, naime, po prvi put u ljudskoj povijesti, susrećemo ne s manjkom, nego s viškom informacija. Intuitivno bismo mogli vjerovati da se jednakom brzinom kojom dolazimo do novih znanja smanjuju mogućnosti manipulacije, koja se primarno hrani neznanjem, no, zapravo, dolazi do sve suptilnijih i teže uočljivih manipulativnih poteza. Svaki obrazovni sustav ima zadaću osposobiti korisnika za snalaženje u stvarnim situacijama, pružajući mu smjernice pri selekciji i vrednovanju sadržaja. Ta je pragmatičnost danas fluidna jer se moguće stvarne situacije kojima se trebamo prilagoditi mijenjaju rapidnom brzinom. Selekcija, evaluacija i korištenje informacija postaju primarnim vještinama. Također, iznimna različitost, s kojom se danas suočavamo u društvenom životu, traži pojačanu osjetljivost na kontekst i pitanja vrijednosti¹. Takvo "širenje horizonata" pretpostavlja sposobnost kontinuiranog preispitivanja vlastitih stavova i uvjerenja. Dio privlačnosti kritičkoga mišljenja tako zasigurno leži i u uvijek otvorenom pozivu na kritiku suvremenog društva i oblike socijalnog aktivizma².

U kritičko mišljenje, kao adekvatan odgovor na izazove današnjice, polažu se velike nade. No, tada ono mora biti jasno i prihvaćeno kao više od zvučnog poziva na pro-

¹ Kolega Bruno Ćurko svojim je komentarima na raniju verziju ovoga teksta znatno pridonio rasvjetljavanju i pojašnjavanju pojedinih dijelova, te mu na tome iskreno zahvaljujem. Usp. Jelena Pešić, "Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja: ka teorijskom utemeljenju koncepta", *Psihologija*, Vol. 36 (4/2003), str. 411–423, ovdje str. 413.

² *Ibid.*, str. 414.

mjenu. U suprotnome, ono se ne razvija dalje od pukog dekorativnog dodatka staroj paradigmi. Kritičko mišljenje može se ostvariti jedino unutar suportivnog i kritici otvorenog sustava. Sedamdesetih godina 20. stoljeća došlo je do specifičnog povezivanja do tada raspršenih zapažanja o manjkavostima aktualnog sustava misli, koji se sve više udaljavao od sustava vrijednosti. O uočenim nedostacima svjedočili su brojni društveni pokreti usmjereni preispitivanju položaja određene društvene skupine (bili to bolesnici, žene ili građani u najširem smislu) u kontekstu novih znanstvenih i tehnologijskih dostignuća. Znanost se u svojim rezultatima posve udaljila od pitanja etike, posve svjesno se odmičući od posljedica primjene svojih spoznaja. Uz brojne nesumnjive doprinose znanosti i kvaliteti života, počele su se pojavljivati moralne dvojbe izazvane napretkom znanosti i tehnologije, koje su prema svojoj učestalosti, brojnosti, raznolikosti, ali i mobilizatorskoj snazi, ukazivale na postojanje teškoća u sustavu znanosti same³. Fokusiranje raznolikih tema mnogobrojnih društvenih pokreta, koji su se redom doticali pojedinih pitanja života, dogodilo se unutar novoga područja bioetike, koje se ubrzo zatim i formalno oblikovalo kao akademsko područje.

Navedeno postavlja uporišta za osnovnu tezu ovoga rada koja počiva na zapažanju da specifičnost sadržaja obuhvaćenih bioetičkim problemskim područjem ocrta neadekvatnost strogo disciplinarno omeđenog mišljenja, te nudi odgovarajući teren za ispitivanje mogućnosti i dosega tzv. novog tipa mišljenja, onog koji se naziva kritičkim. Što su problematizirane teme kontroverznije, to je motivacija za kritičko mišljenje veća. Bioetičke teme, koje dotiču temeljna pitanja života, njegov oblik i uvjete postojanja, već svojom pojavom svjedoče dispartatnosti znanstvenih činjenica i njihova etičkog vrednovanja. Implicitna teza rada jest da upravo bioetika, posebice ona zasnovana na proširenju izvan tradicijom precizno određenih znanstvenih i disciplinarnih okvira, odgovarajućom pratećom metodologijom, predstavlja sustav usklađen s individualnim mišljenjem, u onoj pak njegovoj varijanti koja se odlikuje perspektivnom širinom i argumentacijskom otvorenošću. Bioetiku pritom razumijemo upravo kao *sustav* koji, budući da teži nadvladavanju zatvorenosti racionalistički utemeljene paradigme znanja i rehabilitaciji njegove vrijednosne komponente, može ponuditi orijentaciju u našim svakodnevnim djelovanjima. Time se, nanovo, zbirno zahvaćaju svi potencijali spoznaje, odnosno omogućuje stapanje uporabne i orijentacijske dimenzije znanja⁴ te konačna povezanost i prohodnost unutar cjeline, što pak predstavlja osnovnu karakteristiku svakog sustava.

Osnovna obilježja kritičkoga mišljenja, kako se može iščitati iz brojnih definicija, ukazuju da je upravo ono "najzaposlenije" prilikom razmatranja bioetičkih sadržaja.

³ Usp. Ivana Zagorac, Hrvoje Jurić, "Bioetika u Hrvatskoj", *Filozofska istraživanja*, Vol. 28 (3/2008), str. 601–611, posebno str. 601–604.

⁴ Razlikovanje uporabnog i orijentacijskog znanja ovdje se temelji na argumentaciji Jürgena Mittelstraßa.

U ovome radu stoga će se ukratko (1) izložiti razvojni put koncepta kritičkoga mišljenja od njegova oslonca u formi poznatoj kao Sokratov dijalog sve do suvremenih (iako šarolikih) određenja, nakon čega će se (2) nastojati utvrditi njegova primjerenost, pa čak i nužnost, unutar bioetike.

Sokratov dijalog kao izvorište koncepta kritičkoga mišljenja

Sokratov dijalog zasigurno je najpoznatija forma dijaloga, često spominjana u kontekstu obrazovnih sustava i teorija edukacije općenito. Vrlo često je prezentiran kao metoda, iako dijalogu Sokrat pridaje snažne odgojne konotacije, dakle mnogo više od puke mehaničke konotacije koju riječ 'metoda' sugerira. Dapače, Sokratov dijalog više je od forme ili alata, prikladnog za ostvarenje unaprijed postavljenih ciljeva, on, upravo suprotno, naglašava proces prije negoli njegov kraj. Iako nužnim smatra rasvjetljavanje činjenica i njihovo promišljeno integriranje u sustav koji bismo mogli nazvati znanjem⁵, dijalog za Sokrata ima duboko refleksivan, dapače samorefleksivan karakter. Put otkrivanja znanja ujedno je put samospoznaje, inzistirat će Sokrat, a put samospoznaje jednak je putu filozofije. Filozofija se utoliko otkriva kao odgojna.

Sokratovo "znanje je vrlina" prometnulo se u jedno od takozvanih 'općih mjesta' i predstavlja neku vrstu generalno prihvaćene Sokratove doktrine. Ovu jednostavnu formulu tumači se kroz združeno postojanje znanja i vrline: vrlina postoji samo ako postoji i znanje. Drugačije rečeno, vrlinu možemo dosegnuti jedino razumskim uvidom u narav ispravnoga i pogrešnoga. Onaj tko griješi, može griješiti samo iz neznanja, poznat je Sokratov zaključak, stoga je ustrajanje na putu spoznaje karakteristika života vrijednog življenja. Sokratov ideal moralnosti tako je 'intelektualistički' ideal. Osnovna metoda jest potraga za definicijama: definirajući vrlinu nadamo se definirati i moralni ideal. Znati što je vrlina znači i dohvatiti je, otkuda uostalom i proizlazi zaključak da je znanje vrlina.

Kad je cilj postavljen i put označen, potrebno je iznaći odgovarajuću metodu za njegovo postizanje. Sokratov odgovor dobro je poznat: vještim razgovorom, strukturiranim unutar dijaloške forme, traže se definicije metodom pokušaja i pogreške te sistemom eliminacije. Potraga za definicijama uključivala je i specifičan obrat u pozicijama onoga tko posjeduje znanje i onoga koji ga traži – Sokrat postaje učenicom onih koje ispi-

⁵ Već je Aristotel dobro zamijetio (Meth. 1078b 17–31) da je Sokratova usmjerenost na definicije kod njegova učenika Platona izgradila posebnu osjetljivost kojom je pristupao epistemološkim pitanjima, a u prvome redu su inicirana Sokratovim (1) stavom da je znanje vrlina, te (2) primjenom specifične metode za dolazak do znanja. Platon svoju epistemologiju tako razrađuje na temeljima koje je ponudio Sokrat, posebno u dijalozima *Država*, *Teetet* i *Menon*. Navedeni dijalozi, kao i sporadični osvrti u drugim Platonovim dijalozima, otkrivaju i brojne kontradikcije, no njihovo razmatranje ovdje je suvišno.

tuje. Njegova tvrdnja o vlastitome neznanju, ponekad izgovorena, a ponekad samo implicirana, otkriva se prije kao dramaturški moment nego kao utvrđivanje stvarnoga stanja. Sokrat poučava govoreći da ne poučava. "Očišćen" od epistemološkog pretpostavljanja, svjestan vlastitog neznanja, Sokrat zna da ništa ne zna.

Poznat je tijekom Sokratova dijaloga⁶. Vjerujući da moralna istina ima dimenziju koju je teško iskazati kroz izravno definiranje, Sokrat ne poduzima manevar učiteljskog instruiranja, nego istražiteljskog provociranja. Sokratova ironija razvija se na dvije razine: ona prva jest da ono što je izrečeno zapravo nije i ono što se misli. Ona druga razina, mnogo snažnija i kompleksnija, podrazumijeva da ono što je rečeno istovremeno i jest i nije mišljeno. Sokrat nije učitelj ako podučavanje podrazumijeva prenošenje vlastitih spoznaja drugome. S druge strane, Sokrat jest učiteljem ako njegova pitanja u sugovorniku potaknu autonoman proces učenja. Svrha ironije stoga je da izaziva, ismijava i uvlači sugovornika u traženje odgovora⁷. Razbijanje iluzija o postojanju znanja predstavlja prvi korak k otkrivanju znanja, uz popratni psihološki moment: onaj tko je mislio da zna, a sad otkrio da zapravo ne zna, visoko je motiviran za nastavak potrage. Početna zbuđenost sugovornika Sokratovim molbama za pomoć u pronalaženju definicije i njegovim naizgled naivnim pitanjima kanalizira se u odlučnost za nastavak potrage. Jednostavna Sokratova pitanja na koja sugovornik, na svoje veliko iznenađenje, ne uspijeva dati odgovor, predstavljaju strategiju pripremanja sugovornika za preispitivanje stavova koje je smatrao samorazumljivim, odnosno za kritičko promišljanje. Tako se neugodna spoznaja o vlastitome neznanju promeće u osnovni poticaj za kritičko mišljenje. Istraživanje koje zatim slijedi otkriva da je nešto istina, no ne i zašto je tome tako. Imati ispravnu predodžbu o nečemu još nije znanje. Znanje se odnosi na zahvaćenost cijelog sustava u kojemu se za sve njegove sastavnice može pronaći objašnjenje. Stoga su ispravne predodžbe i znanje različite etape na istome putu: imaju isti objekt, a razlikuju se u stupnju zahvaćanja istine. Sokrat će za tu međufazu, iz koje se može napredovati, ali i u njoj ostati, koristiti pojam *doxa*. Upravo *doxa* zaokuplja najviše pažnje, budući da predstavlja neki oblik nekritičkog uvjerenja koje teži za ispitivanjem s konačnim ciljem vlastitoga pročišćenja, a ne pukoga prihvaćanja ili odbacivanja. Tek podvrgnuta tome postupku, *doxa* ima priliku postati *episteme*, odnosno znanje. Sokratovo uvjerenje u mogućnost dohvaćanja istine kroz autentičnu refleksiju smješteno je unutar okvira nje-

⁶ Budući da o Sokratovoj metodi razgovora znamo tek iz zapisa drugih autora, određivanje njezine precizne strukture zamagljeno je literarnim intervencijama posredujućih autora. Najčešće se rani Platonovi radovi, upravo oni koji se nazivaju 'sokratovskima', uzimaju kao najpreciznija zabilježka metode otkrivanja znanja koju je prakticirao njegov učitelj.

⁷ Usp. Myles Burnyeat (ur.), *Gregory Vlastos: Socratic Studies*, Cambridge University Press, 1994., str. 65.

gove teorije prisjećanja⁸. Koncept kritičkog mišljenja kakvog poznajemo danas, iako raznovrstan u definicijama, usuglašeno isključuje taj dio Sokratove argumentacije, no preskakanjem Sokratove teorije prisjećanja kvalitativno se ne mijenja konceptualna povezanost kritičkoga mišljenja i Sokratova dijaloga.

Sokratov dijalog pretpostavlja poštovanje određenih pravila. Tijekom razgovora potrebno je održavati konzistentnost, među sugovornicima ne bi trebalo biti nejasnoća o stavovima onoga drugoga, a svaki sljedeći pokušaj definicije treba uvažiti ono što je prethodno rečeno. Krajnji cilj svakog razgovora jest povećati razinu razumijevanja određenog pojma kroz njegovo istraživanje. Svako sljedeće pitanje, svaki sljedeći pokušaj definicije, otkriva napredak u slobodi mišljenja, a svaki sljedeći korak oslobađa sugovornika u preispitivanju temeljnih principa i ideja uz pojačani osjećaj za važnost teme i potrebu za jasnoćom u pristupu. Impresivnu Sokratovu spretnost u baratanju raznovrsnim odgovorima na postavljena pitanja treba dijelom pripisati zadivljenom učeniku Platonu, ali i Platonovom autorstvu dijaloga u kojima je Sokrat predstavljen. Platon pri tome uživa dvostruku poziciju onoga tko i pita i odgovara, što daka-ko može djelovati utješno svakome tko se suoči s praktičnom neprovedivošću takvog oblika dijaloga. U slobodnijoj varijanti, koja još uvijek odgovara osnovnim parametrima Sokratova dijaloga, naglasak je stavljen na proces induktivnog zaključivanja u malim koracima. Posebna vrijednost takvog istraživanja leži u poticanju znatiželje i motiviranosti za pronalaženje odgovora koja raste sa svakim novim, dobro postavljenim pitanjem. Naša potreba da mislimo kritički povećava se s kompleksnošću problema koji razmatramo, što s jedne strane otkriva učinkovitost kritičkoga mišljenja u razmatranju kontroverznih tema, dok s druge strane svjedoči o našoj sposobnosti da mislimo kritički, koja je često veća od stupnja do kojeg dolazimo primjenjujući je u svakodnevnim situacijama. Sav potencijal kritičkoga mišljenja dobro dolazi do izražaja prilikom razmatranja etičkih pitanja koja vrlo često, uz racionalno orijentiranu argumentaciju, angažiraju i naš vlastiti vrijednosti sustav, temeljne postavke na kojima smo odgojeni, u koje vjerujemo i koje njegujemo, kao i tako definirane svjetonazorne okvire. Takva razmatranja, poduzeta u Sokratovoj maniri, ne zahtijevaju specifična prethodna znanja te, budući da su zasnovana na poticanju znatiželje u istraživanju, omogućuju neugrožavajuće ispitivanje vlastitih uvjerenja.

Valja napomenuti da pokušaja definiranja kritičkoga mišljenja ima nebrojeno mnogo. Budući da ono što može značiti mnogo, istovremeno zapada u opasnost da ne znači ništa, kratko ćemo izdvojiti neke istaknutije definicije kritičkoga mišljenja i pokušati odrediti neke njegove osnovne karakteristike.

⁸ Teoriju prisjećanja u naznakama nalazimo u *Fedonu*, *Fedru* i *Teetetu*, a posebno ekstenzivno raspravljano u *Menonu*. *Menon* također donosi i vjerojatno napoznatiji primjer primjene Sokratova dijaloga – dio u kojemu dječak rob uz pomoć Sokratovih vješto postavljenih pitanja dolazi do apstraktnih spoznaja o geometriji.

Osnovna obilježja kritičkoga mišljenja

John Dewey, koji je početkom 20. stoljeća prvi ponudio sustavnu analizu kritičkoga mišljenja, smatra se začetnikom modernoga koncepta kritičkoga mišljenja. Deweyjevo uzdanje u snagu filozofije kao odgojne, uz naglašenu praktičnu dimenziju, posve očekivano je produciralo i njegov zagovor 'refleksivnog mišljenja'. Svoje djelo *How We Think*⁹ Dewey otvara raspravom o mišljenju, počevši od mišljenja shvaćenog u najširem smislu riječi kao "svega što nam prolazi kroz glavu", preko mišljenja kao onog što obuhvaća sve što osjetila propuštaju evidentirati, odnosno što nije ovoga časa prezentno, do mišljenja kao uvjerenja u ono za što nam se nude neki dokazi. Ovo potonje može biti angažirano u usvajanju predočenih spoznaja bez istraživanja njihovih temelja i opravdanosti, no jednako tako može se potruditi oko ustanovljenja pozadine predočenih spoznaja i na njima izgrađenih uvjerenja. Upravo takav proces mišljenja Dewey naziva refleksivnim¹⁰. Nešto kasnije će ga i definirati kao:

"... aktivno, ustrajno i pažljivo razmatranje svakog uvjerenja ili pretpostavljene forme znanja s obzirom na temelje koji ih podržavaju, kao i iz njih proistekle zaključke".¹¹

Prva karakteristika koju Dewey izdvaja jest da je kritičko mišljenje aktivno: ono nije usmjereno pukom primanju, nego analizira i sintetizira samostalno. U tome smislu, kritičko mišljenje treba izvor informacija iz kojega crpi građu za proces razmatranja i donošenja zaključaka. Omogućavanje neovisnosti kritičkoga mišljenja jest nužan preduvjet. Neovisnost mišljenja upućuje na to da nitko ne može umjesto subjekta samog misliti kritički, no svako mišljenje, pa tako i ono kritičko, treba informaciju kao nužan materijal. Pritom je informacija "polazna, a ne krajnja točka kritičkoga mišljenja"¹². Dewey će također inzistirati i na 'ustrajnosti' i 'pažljivosti' kao temeljnim odrednicama kritičkoga mišljenja. Pretpostavljanje i nereflektirano usvajanje zaključaka kao samorazumljivih i neupitnih bile bi stoga kočnice kritičkome mišljenju. Pritom se sve tri osnovne karakteristike Deweyjeve definicije jasno približuju karakteristikama filozofskog promišljanja. I dok se navedene karakteristike mogu u načelu smatrati temeljnim karakteristikama i nekih drugih oblika mišljenja, Dewey će u kontekstu definiranja kritičkoga (refleksivnoga) mišljenja kao važne istaknuti razmatranje uzroka i implikacija naših uvjerenja¹³. Dakle, ne samo uočavanje međuodnosa činjenica u misaonoj niži očišćenoj od pretpostavljanja, nego i pogled unazad i unaprijed. Metoda koja se

⁹ John Dewey, *How We Think*, Courier Dover Publications, 1997.

¹⁰ Ibid., str. 1-2.

¹¹ Ibid., str. 6. Svi prijevodi su, ako nije drugačije naznačeno, moji.

¹² David Klooster, "Što je kritičko mišljenje?", *Metodički ogledi*, Vol. 9 (2/2002), str. 87-95, ovdje str. 90.

¹³ Usp.: Alec Fisher, *Critical Thinking: An Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge 2001., str. 6.

usmjerava na analizu temeljnih postavki onoga što promišljamo, kao i na posljedice koje iz toga proizlaze, za Deweyja spadaju u kriticizam¹⁴. S obzirom na to da je filozofija kriticizam, preciznije "kriticizam kriticizma",¹⁵ za Deweyja nema dvojbe da je kritičko mišljenje po svojoj naravi filozofsko.

Među istaknutijim definicijama kritičkoga mišljenja izdvaja se ona Roberta Ennisa. Osim što je jedna od poznatijih, ujedno je i jedna od najkraćih:

"Kritičko mišljenje je razumno reflektivno mišljenje koje je usmjereno na odlučivanje o tome što vjerovati ili činiti."¹⁶

Novost koju donosi Ennis jest povezivanje kritičkoga mišljenja i donošenja odluka. Iako ističe element koji su prethodne definicije propustile uvesti ili su implicitno sugerirale, te se tako Ennisova definicija pokazuje inovativnom, čini se da ona zapravo zatvara krug ponovno sa Sokratom. Budući da se vrlina pokazuje u djelovanju, kritičko mišljenje, kao metoda koju koristimo, nužno nosi praktične, izvedbene, djelatne konotacije.

Richard Paul kritičan je prema takvom tipu oslanjanja na razum, kakvo je prisutno u Ennisovoj definiciji. Njegova, također široko prihvaćena definicija jest:

"Kritičko mišljenje je umijeće analiziranja i evaluiranja mišljenja."¹⁷

Tome dodaje:

"Ukratko, kritičko mišljenje je na sebe usmjereno, samo-disciplinirano, samo-nadgledano i samo-ispravljajuće mišljenje. Ono zahtijeva rigorozne standarde izvrsnosti i pažljiv nadzor nad njihovom uporabom. Ono traži sposobnosti za učinkovitu komunikaciju i rješavanje problema, kao i posvećenost nadilaženju naših prirodnih egocentrizma i sociocentrizma."¹⁸

Kritičko mišljenje, ako zaista želi biti takvim, prema Paulu mora uvidjeti i izbjeći zamke hijerarhiziranja i nekritičkoga selektiranja koje on sabire pod pojmovima egocentrizma i sociocentrizma. U tom smislu, Paul ističe da kritičko mišljenje može doći u dva oblika s obzirom na širinu svoga djelovanja. U prvome obliku ono "propušta uvažiti, u dobroj vjeri, stajališta koja su suprotna njegovom stajalištu; nedostaje mu otvo-

¹⁴ John Dewey, *Experience and Nature*, Kessinger Publishing, 2003., str. 396.

¹⁵ Ibid., str. 398.

¹⁶ Robert Ennis, "A Taxonomy of Critical Thinking Dispositions and Abilities", u: J. Baron, R. Sternberg (ur.), *Teaching Thinking Skills: Theory and Practice*, W. H. Freeman, New York, 1987., str. 9–26. Također i na: <http://faculty.ed.uiuc.edu/rhennis/> (5. svibnja 2011.).

¹⁷ Richard Paul, Linda Elder, *The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools*, Foundation Critical Thinking, 2001., str. 4.

¹⁸ Ibid.

renosti i pravičnosti (*fair-mindedness*)", ne zamara se etičkim dimenzijama argumentacije, služi interesima određenog pojedinca ili skupine te je vješto u retoričkim manipulacijama¹⁹. Paul uočava da mehanizam kritičkoga mišljenja može biti pokrenut i s ciljem zadovoljenja partikularnih interesa. Samo kritičko mišljenje time je tek dijelom devijantno, ono je tada sofističko i slabo, no neodgovarajuća motivacija ne depri-vira ga od njegovih ključnih karakteristika. Druga manifestacija kritičkoga mišljenja koju spominje Paul uzima u obzir interese raznolikih pojedinaca ili grupa, razmatra njihovu snagu argumenata i inzistira na uporabi mišljenja "na etički odgovoran način",²⁰ što takav oblik kritičkoga mišljenja čini *fair-minded*. Ovu Paulovu distinkciju vrijedi istaknuti. Naime, iako je kritičko mišljenje prema svojim temeljnim odrednicama slobodoumno, ruši predrasude, otkida se od ustaljenih obrazaca i propituje i ono što se čini samorazumljivim, ono može biti usmjereno ka više ili manje suptilno izraženim sebičnim ciljevima i biti iskorišteno u manipulativne svrhe. S obzirom na naše, prema Paulovoj tvrdnji, prirodne egocentričnost i sociocentričnost, kritičko mišljenje pokazuje se složenim alatom za ostvarenje ne samo drugačijega osobnoga pogleda na svijet nego i kvalitetnijih društvenih odnosa temeljenih na uvažavanju i razvijeni-m socijalnim vještinama.

U takvome razumijevanju kritičko mišljenje ponovno se snažno približuje Sokratovim stavovima o filozofiji kao odgojnoj, odnosno samoodgojnoj djelatnosti, pri čemu je dijalog osnovna metoda. I dva potprocesa kritičkoga mišljenja koja navodi Dewey impliciraju povezanost sa Sokratovim tijekom dijaloga:

"a) stanje zbunjenosti, ustručavanja, sumnje, i b) čin potrage ili istraživanja usmjerenog ka rasvjetljavanju daljnjih činjenica koje će potkrijepiti ili poništiti predloženo uvjerenje."²¹

Ipak, unatoč brojnim usporednim momentima, potpuno poistovjećivanje Sokratova dijaloga i današnje forme mišljenja kojeg se naziva kritičkim, zasigurno je pretjerano. No neki važni elementi Sokratova dijaloga prisutni su i u konceptu kritičkoga mišljenja. U prvome redu se izdvaja moment samostalnog dolaženja do zaključaka, upravo *otkrivanja* znanja, i interiorizacije tako dohvaćenih spoznaja. Uočava se prirodna sklonost otporu spram prihvaćanja argumenata koji direktno interveniraju u naš postojeći sustav uvjerenja i vrijednosti. No, jednako tako, izdvaja se i motiviranost za nastavak istraživanja koja proizlazi iz dobro postavljenih pitanja. U konačnici, no možda i najvažnije, jest svojevršno poticanje hrabrosti u propitivanju temeljnih postavki određenoga problema.

¹⁹ Usp.: *ibid.*, str. 17–18.

²⁰ *Ibid.*

²¹ J. Dewey, *How We Think*, str. 9.

S obzirom na raznolikost pristupa definiranju kritičkoga mišljenja, od kojih su ovdje izdvojeni samo neki poznatiji, čini se da je jednostavnije poduzeti definiranje kroz negativne odrednice. Dakle, što kritičko mišljenje nije: ono nije svako mišljenje, upravo suprotno – kritičko mišljenje jest jedna vrsta ili jedan način mišljenja. Iako počinje od pitanja, problema koje valja riješiti,²² rješavanje problema nije osnovni njegov cilj. Kao i u filozofskom promišljanju, kritičko mišljenje se usmjerava prvenstveno na proces koji u konačnici može producirati rješenje, ali neizostavno potiče i nova pitanja. Ono je nužno individualan proces, može kod različitih osoba dovesti do istih zaključaka, no odbacuje svaku mogućnost puke reprodukcije tuđih zaključaka, neovisno o tome jesu li ti zaključci rezultat pasivnoga usvajanja informacija ili aktivnoga, kritički usmjerenoga, mišljenja. Također, kritičko mišljenje, iako zahtijeva kreativnost, nije istoznačno s kreativnim mišljenjem. Uz druge argumente, ovdje je ponovno važan i onaj ranije spomenuti – iako kritičko mišljenje nužno postoji kao individualan proces, njegove krajnje točke mogu biti istovjetne kod više pojedinaca. Kreativno mišljenje kreativnim se iskazuje prvenstveno, iako ne i isključivo, tek retrogradno, ako je produciralo originalne zaključke. Dakle, ako kritičko mišljenje unutar nekog sustava opstaje samo kao metoda, ono je iščašeno i prijeti mu brzo izumiranje; ukoliko pak postoji i kao metoda i kao cilj, ono može ojačati i pokazati se u punoj snazi. Tek se tada, zapravo, u potpunosti i ispunjava.

Kritičko mišljenje i bioetika

Kakav bi, dakle, trebao biti sustav koji bi kritičko mišljenje uzimao cjelovito, potičući izazove koje pred njega ono postavlja, te ih koristio za vlastito jačanje i napredovanje? Takav sustav, koji kritičko mišljenje ima i za svoj cilj i za svoju metodu, vjerojatno mora biti puno više od sustava u klasičnom smislu riječi – on zapravo pretpostavlja zasnivanje na novoj paradigmi mišljenja. Koje su karakteristike paradigme koja je poticajna za kritičko mišljenje, odnosno koja je s takvom formom mišljenja sinkrona?

Prva karakteristika zasigurno je otvorenost i nadilaženje diskriminacije spram raznovidnih doprinosa razmatranju određenog problema. Kritičko mišljenje je u permanentnom preispitivanju, što potpomažu novi uvidi. Ono ima proces u prvome planu, no s obzirom na zahtjev za praktičnim smjericama, odnosno orijentacijom u djelovanju, traži i odgovore. Harmonizacija različitih koncepcija o istome pitanju zasigurno je poželjnije stanje od sukobljenosti, no ako smjera na ultimativno niveliranje razlika, ona može biti samo prividna. No, prividna harmonizacija i nepovezano koegzistiranje nisu jedine varijante. Jednostrano pristajanje uz pojedini uvid, iako načelno jednostavnije,

²² D. Klooster, "Što je kritičko mišljenje?", str. 90–91.

po sebi je zatvoreno, isključivo i, u krajnju ruku, neproduktivno. Svaki pokušaj nadilaženja takve zatvorenosti nužno zahtijeva refleksiju, odnosno samo-refleksiju. Kritičko mišljenje stoga traži paradigmu temeljenu upravo na refleksiji i samorefleksiji, otvorenu i spremnu na unutarnju fleksibilnost. Ovdje podsjećamo na dva momenta navedena ranije. Robert Ennis naglasit će da je kritičko mišljenje podloga za donošenje odluka i postavljanje smjernica za djelovanje. S druge strane, Richard Paul upozorit će na opasnost služenja kritičkoga mišljenja partikularnim ciljevima, što deprivira kritičko mišljenje u njegovoj snazi i poduzetnosti, no ne otkida mu njegove ključne karakteristike. Pogotovo u tome segmentu, pitanje odgoja ili, u nešto drugačijem smislu – edukacije, pojavljuje se kao presudno.

Koje zahtjeve pred mišljenje postavlja bioetika? Odnosno, ima li prostora za kritičko mišljenje unutar bioetike kao sustava? Integrativnu bioetiku karakterizira naizgled jednostavno određeno problemsko područje: život, no čije ju izvedenice, moguće kombinacije te vjerojatnost konflikata promeću u složen sustav. Integrativnost se prikazuje i kao karakteristika predmetnog područja i kao obilježje metode. Integrativna bioetika nastojat će uključiti i znanstvene i neznanstvene perspektive, dokidajući hijerarhičnost među njima. Redukcionističke tendencije u odnosu spram znanja i njegova suvremena merkantilizacija, depriviraju znanje u njegovoj izvornoj ulozi, usitnjujući ga na međusobno odvojene elemente procjenjivane jedino kroz njihovu upotrebljivost. Jednak pristup primjetan je u cjelokupnom sustavu znanosti gdje se posebno osjetljivima na objektivizaciju i instrumentalizaciju ističu ona područja odnosno znanosti koja su direktno povezana s pojmom života, poput, primjerice, medicine. Unutar raspršenog i usitnjenog sustava znanosti potrebno je pronaći dovoljno snažnu poveznicu, kao i odgovarajuće uvjete za njeno razmatranje. Bioetika će reći da je ta poveznica pojam života, koji se pak može sagledavati u najrazličitijim vidovima i s najraznovrsnijim vrijednosnim odrednicama, a mnoge relevantne među njima niti ne pripadaju sustavu znanosti. Diverzitet u vidu višedimenzionalnog odnosa prema životu po svojoj naravi rezultira mnogobrojnim perspektivama, što je izazov svakom mišljenju. Ako se pluriperspektivizam može odrediti kao interaktivno sabiranje perspektiva, onda je integrativnost postupak njihova usustavljenja u orijentacijski odgovor prema zahtjevima konkretnog problema. Otvorenost različitim perspektivama, kao i spretnost u njihovu razmatranju i sistematiziranju, predstavljaju vještine koje je potrebno razvijati. Susret tako zasnovanog koncepta bioetike i kritičkoga mišljenja neizbježan je.

Budući da se bioetika, od svoga nastanka pa sve do danas, korijeni u praksi, u svakodnevnom životu, u situacijama koje predstavljaju moralne i etičke izazove i zahtijevaju posebno usredotočeno razmatranje zasnovano na široko postavljenim okvirima, sadržaji njenog predmetnog područja zapošljavaju naše mišljenje na posve drugačiji način

– ono je usmjereno istraživanju temeljnih postavki na kojima gradimo naše stavove, društvenih utjecaja koji potpomažu njihovu oblikovanju, znanstvenim dosezima koji su ih provocirali, implikacijama za budućnost itd. Pitanja iz bioetičkoga problemskog područja angažiraju nas ne samo intelektualno nego i emotivno, ona zadiru u temelje našeg zahvaćanja svijeta te provociraju kontinuirano preispitivanje naših uvjerenja. Ona od mišljenja zahtijevaju otvorenost, sposobnog kritičkoga procesuiranja, sagledavanja raznolikih stavova i spremnost na toleranciju i uvažavanje različitosti. Takav tip mišljenja potreban je svakoj znanosti, fundiranoj na znatizelji i sumnji, dok se u bioetici, zbog naravi njena područja, pokazuje posebno važnim.

Ako propitivanje temeljnih koncepata, otvorenost različitim uvidima, njihovo dovodeње u produktivan dijalog s konačnim ciljem stvaranja orijentacije za djelovanje razumijemo dio osnovnih karakteristika kritičkoga mišljenja, spremnost na isto tražimo i od odgovarajućeg sustava. Ako bismo tako nešto pronašli u integrativnoj bioetici, a ranije navedeno ukazuje da bismo mogli, te s obzirom na to da kritičko mišljenje perpetuira samo sebe, presudnim se javlja proces edukacije. I takva je edukacija, sinkrona sa sustavom koji servisira, podložna kontinuiranoj i pažljivoj samorefleksiji. Jedino tada možemo govoriti o *bioetičkoj edukaciji*. Svako drugo, ograničavajuće i reducirano, sustavno vođeno i detaljno propisano mišljenje, a poduzeto unutar predmetnog područja bioetike, ne može biti ničim višim od puke edukacije o bioetici.

Ivana Zagorac

Critical thinking and bioethics

ABSTRACT

Critical thinking is a concept under intense consideration. The importance of critical thinking is emphasized in all parts of the system of science, with high hopes placed in it. On the other hand, and that represents the starting point of this work, any system that invokes critical thinking must be prepared to conduct significant structural changes if it wishes for a productive rather than decorative role of employed critical thinking. Therefore a development of a critical thinking concept will be briefly presented, starting from its beginnings in a form known as Socratic dialogue, all the way to modern definitions. This text tends to indicate compatibility between critical thinking and bioethics, presenting arguments for suitability, even more necessity, of critical thinking in bioethics as a system.